

Radoslava KVAPILOVÁ BRABCOVÁ

Praha

Našla jsem hřiba, nebo o změnách v češtině

V současné češtině jsme svědky toho, že dochází k záměně neživotnosti druhotnou životností (či naopak) v závislosti na sémantickém vztahu mezi původním obsahem neživotného/životného substantiva maskulina a životným/neživotným subjektem označeným týmž substantivem. Rozsah pronikání životných tvarů k podstatným jménům mužského rodu neživotného se neustále zvětšuje (viz příklady uváděné *Mluvnici češtiny*¹ jako *jezdec* živ. (na koni) – *jezdec* než. (v kartotéce); *obrněnec* živ. (‘bojovník v brnění’) – *obrněnec* než. (‘loď, vlak’); *korál, korála, koráli, korálové* (‘mořský živočich’); *korál, korálu, korály, korále* (‘vápnitá schránka korálů, ozdoba’).

V současné době je podle *Mluvnice češtiny 2* (1986, s. 311) a podle našich výzkumů možno vydělit několik významových skupin, kde se s tímto jevem setkáváme:

1. Nejrozšířenější skupinou je užívání jmen živočichů či pohádkových bytostí, popřípadě i bytostí lidských pouze v podobě tvarů mužského rodu životného (v množném čísle) pro označování cukrovinek a různých cukrářských výrobků (nedochází k vytvoření druhotných neživotných podob): takže dětem jsou dnes nabízeni jako pochutiny: *delfinci, papoušci, medvídci* (názvy želatinového želé s ovocnými příchutěmi), *indiáni, zdobení perníkoví zajičci, čerti, panáčci* ap.
2. Rovněž u názvů hraček (často užívaných v přeneseném významu), různých cen představujících živé bytosti používá čeština pouze životné tvary a jak upozorňuje *Mluvnice češtiny* (1986, s. 310 n.), „motivace životnými názvy je tak silná, že ani nedošlo k vytvoření

¹ *Mluvnice češtiny*, Academia, Praha 1986, díl 2., s. 310 n.

neživotných tvarů”. Jde především o akuzativ, dativ, lokál sg. a nominativ pl., např.: *Dřevění koníci a vyřezávaná hospodářská zvířata...* („Reflex” 2000, č. 47, duben); *Hadroví bubáci, papíroví čerti, civí na mě ze zdi a kradou mi spaní...* (píseň – Internet); *Po ukončení budou Bertici sečení* („Pražská pětka” 2000, č. 5); *Mazlíci na baterku reagují na čtyři druhy zvukových povelů* (hračka – pes – reklama); *Většího Otesánka už »hraje« americký student* (film *Otesánek*, „Blesk” 2001, 26.1.); *Otloukánci s nulou. V hokejovém Edenu se tančí* (otloukánci ‘hokejisté’, „Blesk” 2001, 5.2.).

Do této skupiny musíme přiřadit i název české filmové ceny – Český lev. Platí pro ni vše, co jsme řekli výše: nedošlo vůbec k vytvoření neživotných tvarů, životné tvary označují cenu i osobu, která je jejím držitelem, např.: *přinesl Českého lva* („Metro” 2001, 5.3.); *Jenže Českého lva nelze soudit podle více či méně povedených taškařin* („Metro” 2001, 8.3.); *Dosud nejzábavnější a nejsvižnější nejslavnější Čeští lvi* („Lidové noviny” 2001, 5.3.; dále LN); *Čeští lvi by mohli být skutečným měřítkem kvality* (LN 2001, 1.3.).

Stejně tak Zlatý slavík, např.: *Chcete vyhrát Zlatého slavíka?* („Digital revue” 2000, č. 9, září); *Zlatí slavíci si včera večer zatančili* („Mladá fronta Dnes” 2002, 2.2.; dále MFD). Zatímco České lvice ještě nemáme zachyceny, přechýlené podoby, Zlaté slavice již na stránkách našeho tisku najdeme.

K označení ceny bylo použito i slovo *pandulák* [sic!]: *Dámy a pánové, zlatého panduláka dostal...* („Týden” 2000, 3.8.), popřípadě jako cena festivalu byli předáváni *Perníkoví medvědi* (MFD 1998, 28.11.).

Jako hanlivé označení najdeme i životnou podobu substantiva *suchar* nebo *talent*: *Vy jste ale suchaři!* („Týden” 2002, 15.4.); *Jak se mají vychovávat talenti, když se pomalu nedostanou na led?* („Super” 2001, 5.5.).

3. U ostatních skupin se vyskytují životné tvary v diferenčních pádech – v akuzativu sg. a nominativu/vokativu pl., a to zpravidla vedle tvarů neživotných. Uvnitř této skupiny můžeme ještě rozlišit případy:

a) kdy se dvojtvary vyskytují v obou diferenčních pádech (sem patří především matematické názvy činitel, ukazatel... sčítanec, menšenec a ledoborec, torpédoborec). Mezi nejfrekventovanější patří substantivum *ukazatel*, vyskytující se jak v životné, tak neživotné podobě v nom. pl.: *hospodářské ukazatele jsou nepříznivé* (LN 2001, 13.5.), *ukazatelé* ('knihy') a *argumenty*... (tamtéž), dokonce v životné podobě v dativu: *jakých výsledků v tom kterém ukazatelovi dosáhly* (Internet);

b) kdy se dvojtvary vyskytují jen v jednom pádě: „Záleží zde na míře sémantické motivovanosti a na slohovém zabarvení, silný vliv má i analogie, často se jednotlivé činitele kříží” (*Mluvnice češtiny*... 1986, s. 311). Pak může nastat situace:

(ba) Kdy „v nom. pl. jsou tvary obojí, v akuzativu sg. jen tvary životné: *panák* ('obilí, dnes spíše o nápoji'), *panáček*, *maňásek*, *šilháček* ('loutky'), *jezdec* (v kartotéce); výrobky z ryb: *sleď*, *slaneček*, *matjesy/matjesi*, *uzenáč*, *pečenáč*, *zavináč*; potraviny z živočichů: *hlemýžďi/ě*; názvy hub: *kozáky/ci*, *klouzky/ci*, *masáky/ci*, *poddoubníky/ci*, *choroše/ši*, ale jen: *hříby*, *hříbky*, *ryzce*, *smrže*, *pestrce* aj. V akuzativu sg. mají tato jména častěji podobu životnou s odstínem expresivity (*Mluvnice češtiny*... 1986, s. 311), např.: *že bych našla někdy superhoubu, se nepamatuju, ale na hříbka, kozáka nebo křemenáče narazím vřdycky* („Xyntypa” 2000, září); *nedali si ani panáka* („Blesk” 2001, 12.2.); *Je to ten milý, otevřený typ, s kterým je milo poklábosit, vypít panáka*... („Cinema” 1999, č. 4); *Získejte dalšího žolika do hry* („Rokycanský deník”, roč. XI, č. 119); *Místo telenovely si pusťte psychowalkmana, který do vás začne hustit pulsy světla a zvuku* („Quo” 2001, č. 12).

Do této skupiny patří především substantivum *veterán* jako označení 'starého automobilu'. Vazba s původním substantivem označujícím 'vysloužilého vojáka' je stále ještě velmi silná, např.: *Nový klub (Škoda 110R klub) založený fandý klasického vetrána* (Internet); *Tento víkend se koná ve Strakonících každoroční sraz historických vozidel. Svého veterána sem přivezl předvést..* (MFD 2001, 10.5.); *Ale nevyhlučuji, že si někdy později*

veterána pořídím (Internet); [...] *pečují o něj jako o veterána a přes zimu mají fiata v garáži* (MFD 2001, 2.5.); *Podle původního plánu měli být v této době všichni automobiloví veteráni přemístěni do prvního patra stodoly* (S. Singerová, *Muzeum začíná praskat ve švech* – Internet 15.5.2001); *Vyšperkovaní veteráni lákají zloděje* (MFD 2000, 17.6.); *Zámeckému parku totiž vévodili nablýskaní automobiloví veteráni* („Blesk” 2001, 7.5.); *Mezi vystavenými exponáty jsou zastoupeni i čeští veteráni* („Motor Journal” 2001, 2.4.); *Veteráni jsou konec konců muzeální kousky a musí se s nimi zacházet s náležitou pozorností* (*Veteráni na kolech*, Praha 1969, s. 141); *Autoveteráni* („Anonce”, č. 1775); *Veteráni na trhu chybějí* („Metro” 2000, 15.11.); *Cílem jejich projížďky byla Velká Bíteš, kde se veteráni vystavili na odiv veřejnosti* (MFD 2001, 28.5.); [...] *na zasekané dálnici se pomalu posunují unavení veteráni ušmudlaného 20. století* (Internet). Jen jediný doklad máme na tvar nom.pl. neživotný: *Veterány z jeho sbírky byly zpřístupněny veřejnosti* (LN 1999, 13.1.).

Ještě zajímavější je situace u slova *robot*. Jediný výskyt „živých robotů” máme doložen v Čapkově dramatu *RUR*, od té doby jde podle *Malé československé encyklopedie* o „název, kterým bývají označovány stroje s činností podobnou činnosti člověka, robot je automatické zařízení, mající schopnost reagovat na určité podněty ze svého okolí, a zároveň na toto okolí zpětně působit”. Přesto máme z 37 dokladů dvakrát doložen genitiv sg. jako u maskulin životných: *paže robota, podsystém orgánu robota*, ale i tvar podle vzoru „hrad”: *návrh stavebnicového robota* (Internet), jednou dativ s životnou koncovkou -ovi: *robotovi stačilo udělat řezy a 18krát životný nominativ plurálu: Na zajímavou podobu tohoto problému narazil před lety můj přítel Ivan, když psal knihu o robotice. Má se psát roboti, nebo roboty?* (MFD 2001, 6.4.); *Ovšem J.M. Troska a jeho první mechanici roboti se ke čtenářům nedostávali* (Internet); *I další roboti slouží ke spokojenosti* („Zdraví” 2001, duben); *Již v roce 2000 by měli být vyvinuti váleční roboti, kteří by na bojištích nahradili lidi* (LN 2001, 8.3.); *Noví roboti poletí k dalším planetám* („Metro”

2002, 10.5.); *Roboti operatéri by měli v budoucnu běžně provádět některé operace* (LN 2001, 27.5.). Slouží nám také *kuchyňští roboti...* (Internet), ale také s viditelnými rozpaky: *kuchyňští roboty* (Internet), nebo *kuchyňské roboty* (LN 2001, 6.4.), *s několika prvními metry si hbitě poradily mechanické roboty* (Internet).

S největší pestrostí se setkáme u jména *Oskar/Oscar*. S dvojí podobou psaní je spojen název prestižní hollywoodské ceny, název pro jednu z českých mobilních sítí zní jen *Oskar*. Už ve 3. pádě se objevuje vliv životného skloňování: *ovládání ke každému Oskarovi, cesta k Oscarovi, od piva k Oskarovi*. Ve čtvrtém pádě v obou psaných tvarech převažuje životná podoba *Oskara/Oscara* (u podoby *Oscar* je jediná, u podoby *Oskar* se z 19 výskytů objevila životná podoba 16krát), v plurálu se vyskytují dvě podoby životné: *Oskaři/Oskarové* a jedna neživotná *Oskary*. Početně: *Oscar*: z 20 podob 16 životných a 4 neživotné, *Oskar*: z 28 podob 20 životných a 8 neživotných, např.: *byl nominován na Oscara* (MFD 2001, 11.5.); *dostali Oscara za režii* (MFD 2001, 22.3.); *Ti Oskaři jsou něco podobného* („Reflex“ 2001, č. 16); *Oskaři byli předáváni* („Květy“ 2001, č. 14); *Oskaři se budou rozdávat* („Reflex“ 2001, č. 141); *Co by byli Oskarové bez šilicího davu...* (MFD 2001, 31.3.); *Oscary mu daly injekci* (MFD 2001, 27.3.); *z takových filmů se nerodí ani Oskary* („Story“ 1998, 21.10.); *Oskary byly překvapením* („Metro“ 2002, 26.3.).

Nově proniká substantivum *model* jako označení pro manekýna (jakoby dotvořené k *modelka*, podobně jako byl *manekýn* k *manekýnka*): *Ty prý taky děláš modela?* („Rave“ 2001, č. 12).

Dvě substantiva patřící ke vzoru „soudce“ se mohou chovat jednak jako jména životná (pokud označují živé bytosti), jednak jako jména životná i neživotná, pokud označují věci. I u nich je tlak zživotnění poměrně silný. Jde o substantiva *průvodce* a *rádce*. S oběma označeními se setkáváme jako s označeními knih poskytujících důležité informace pro cestující, pro rodinu apod. I v tomto významu mívají tvary životné, např.: *Hlubší studium těchto textů odhalilo, že tyto knihy byly používány jako průvodci*

kontextem posvátných mystérií a duchovních praktik a s velkou pravděpodobností popisují autentické zážitky (S. Grof, *Smrt a umírání* – Internet); *Poprvé v češtině vycházejí nejobsáhlejší a nejpodrobnější průvodci britského nakladatelství Rough Guides* („Knihy“ 2001, květen); *pro obyčejného čtenáře se vydávaly spisy náboženského charakteru (ale také domácí rádci, příručky domácího lékařství)* (K. Handlová, *Dny evropského dědictví* – Internet).

(bb) Kdy „v nom. pl. bývá pouze tvar neživotný – pokud se ho vůbec užívá – v ak. sg. bývají zpravidla tvary životné, jejichž užití dodává spojení ráz víceméně hovorový, zpravidla expresivní“ (*Mluvnice češtiny...* 1986). Do této skupiny bych zařadila označování automobilů, k nimž většinou získáváme velmi vřelý vztah, mnohdy je pojmenováváme vlastními jmény, a tudíž se k nim chováme jako k členům rodiny, např.: *kulisáci postavili fiátka* („Metro“ 2001, 5.3.); *Je legrační sledovat, jak naleštěného trabíka veze na přívěsu třeba špičkový mercedes* („Květy“ 2001, č. 20); *chtěl přihlásit svého trabanta* („Blesk“ 2002, 14.2.); *Byl to docela tvrdý oříšek pro redakčního Peugeotu 405* (MFD 2002, 3.4.); *soutěže o Opela Astru* („Cinema“ 1999, č. 7); *dopřejte svému Opelovi* (MFD 2001, 10.3.); *pro Leona Cupera* (LN 2001, 12.5.); *MF Dnes postupně porovnala Renaulta Lagunu s benzinovým pohonem...* (Internet); *Na časové kontrole už svého Forda nenastartoval* (Internet); *Když nevíte coby, hrajte o Harleye v OBI* (MFD 2002, 21.3.) ap. životné skloňování názvů automobilů se týká převážně pouze 4. pádu sg., výjimku tvoří např. substantivum *žigulík*, které se vyskytuje v životném tvaru nejen v akuzativu sg., ale i v nom. pl.: *koupil žigulíka, stále se nejvíc prodávají žigulíci...* („Týden“ 2002, č. 13), podobně jako označení *Brouk*: *Brouci ve výhodě* („Blesk“ 2000, 15.12.). Naopak v lokálu sg. se např. jméno *Favorit* chová jako jméno neživotné: *protože ve Favoritu je motor uložen pod úhlem...* (Internet).

Stejně rozšířeným jako automobily se dnes stal mobil, rovněž ho považujeme za živou součást našeho života: *vytáhl diář, mobila a volal...* („Rave“ 2001, č. 12), [...] *a tak jsem si mobila*

koupila („Bravo” 2000, 16.10.); [...] *nechte si opravit Ericssona za 30 minut* (Internet), *mobila mi vytáhli z tašky v tramvaji* („Super” 2002, 16.5.).

Podoba akuzativu–genitivu proniká ke stále většímu počtu substantiv. Ať už jde o jména s dlouhou tradicí, např.: *Sokol: Po osmi lelech trvání Sokola a »přemístovacích« peripetiích bylo 28.2.1893 založeno Družstvo pro vystavění tělocvičny Sokola ve Střešovicích*; název článku ovšem zní: *115 let trvání TJ Sokol Střešovice* („Šestka” 2002, č. 5); *stříhat se na ježka: Špičková mezzosopranistka, která nepřekvapuje pouze extravagantním účesem »na ježka«* (LN 2001, 5.4.), nebo o nové označení: *Všechny babičky doporučují: nos teplé prádlo, řízky smaž na sádle, poříd si Felixe!* (Felix ‘dlouhodobá investice u KB’; MFD 2001, 4.5.).

(bc) Kdy substantivum má jen tvary mužského rodu životného v obou diferenčních pádech (podle původního významu), i když označuje věci neživé:

- substantivum *obr* označuje 1. ‘pohádkovou bytost neobyčejné výšky a síly; člověka velmi vysoké a silné postavy’, 2. ‘jiného tvora n. věc neobyčejné velikosti’ a skloňuje se jako substiva životné, i když označuje věc: *Limonádoví obři čelí stagnaci* (‘společnosti vyrábějící nealkoholické nápoje’) („Hospodářské noviny” 2001, 19.4.); *Oceánští obři na vratkých nohách* (‘ropné plošiny’) („Hospodářské noviny” 2001, 30.3.). Podobně substantivum *gigant* (‘původně obrovitý syn Země, člověk mohutné postavy, člověk vynikajících duševních vlastností, génius’): *dával dohromady tým, který měl telekomunikačního giganta transformovat* („Xantypa” 2000, září); *Tabákoví giganti to už mají spočítané* („Týden” 2001, č. 11);
- hojně se této skutečnosti využívá v názvech novin a časopisů: *v článku, který vyšel v 11. čísle Ekonomu* („Ekonom” 2001, č. 14, 5.4.); *Příště v Pařanovi. Příští pokračování Pařana vyjde ve čtvrtek* (Pařan ‘rubrika v novinách’ – „Právo” 2001, 5.4.); *Tučňáka dnes přinesla naše listonoška* („Tučňák” 2001, č. 4).

(bd) Kdy se životný tvar vyskytuje jen v akuzativu sg., v plurálu se výrazu většinou neužívá, protože jde:

- o název výrobku odvozený od podstatného jména životného: *Rok 1874 je základním datem novodobé historie Velkopopovického Kozla* (Internet); *dostával také lahvový Gambrinus, tmavého Kozla...* („České noviny” 2002, 4.3.); *návrat Radegasta* (‘druh piva’) *na Radhošť* (Internet); *Štamgastova óda na Démona* (‘druh piva’) (Internet); *Správní lidé dneška/pijí pouze Ježka/Pijí pivo z Jihlavy/nepoznají únavy* (Internet);
- o ustálené spojení užívané především v mluveném projevu (popř. o názvy některých obchodních domů): *Věřil jsem, že toho góla musíme dát* („Sportovní noviny” 2002, 4.5.); *Dohodli jsme se, že zkusí naplno kraula* (MFD 2001, 3.6.); *i když šest marek za pivo a za buřta je opravdu moc* („Blesk” 2001, 2.5.); *Policie pak během vyšetřování odhalila výtržníkovu »koníčka«* („Blesk” 2001, 3.6.); *Dostal Mertlík od Zemana padáka?* („Blesk” 2001, 11.4.); *Nejslabší! Máte padáka!* (televizní pořad); [...] *sto korun, které utratí u Alberta* („Pražská pětka” 2001, č. 5);
- o označení krasobruslařských skoků: [...] *předvedli kombinaci čtverného a trojitého toelooa, za což sklidili obrovský potlesk* (MFD 2001, 22.3.);
- o expresivní vyjádření: *Máte nějakého vzora?* (TV Prima); *nemám ani tucha* („Šťastný Jim” 2002, 25.3.), *mít vzteka* (tamtéž); *dámy si dají pečeného lilka* (tamtéž); *na palubu žlutého dása* (‘autobus žluté barvy’) („Blesk” 2001, 12.5.).

(be) Kdy se životný tvar vyskytuje v nominativu plurálu u jména patřícího mezi jména neživotná pro vyjádření osob mužského rodu životného: *Takoví protějšci by jim nejvíce vyhovovali* („Blesk” 2002, 15.4.)

4. Speciální situace nastává u jmen *bacil*, *mikrob* a *korál*, kde nejde o rozpor životnosti a neživotnosti v mluvnickém slova smyslu, ale o skutečný významový rozdíl: chápou-li se jako ‘označení živočichů’, vyskytují se v diferenčních pádech tvary životné (*bacila*, *ba-*

cili, koráli), chápou-li se jako ‘označení rostlin’, mají tvary neživotné (*bacil, bacily*), pokud jméno *korál* označuje ‘vápnitou schránku’, vyskytuje se rovněž v tvarech neživotných: *Při návštěvě klenotnictví na první pohled ani neudeří do očí, že korály jsou vlastně koráli* („Týden” 2001, č. 15).

* * *

Jestliže název této stati bije příliš do očí, jak je vidět, jiné podobné tvary nás tolik netíží. A nemůžeme se ani divit. Jak dokazují některé starší doklady, přechody mezi životností a neživotností byly vždy hojné. Tak např. v Nerudových *Povídkách malostranských* můžeme číst, že „napjatí smyslové pozorují i nejdrobnější známky života”, jméno boha se objevuje jako název předmětu: *Válku mezi vládou a mudžáhidy Budhové* [sochy Budhů] *přestáli...* („Týden” 2001, č. 11), utvářejí se nová slova, bez konkrétního obsahu a životnost či neživotnost je jejich hlavním znakem. Např. rubrika „Poslední slovo” v „Lidových novinách” (14.3.2001) nesla nápis *Kuliščáci*, ale v textu už toto slovo vystupovalo jako jméno neživotné: *Ty kuliščáky pokaždé a záměrně zamlžovaly nějakou kulišárnu*. Ukazuje se tedy, že kategorie životnosti a neživotnosti, v mluvnicích celkem velmi přesně vymezená, se stává stále více stylistickým prostředkem a podléhá zcela jiným kritériím užití.